

zen dirua desagerrarazi egin zuten. Gandariasbeitiak, kobratu barik bazen ere, eskolak ematen jarraitu zuen. Hori bai, instantziak betetzeari ekin zion, zegokion lansaria eskatuz: 1924ko otsailean estreinakoa eta beste hiru 1925ean zehar. Ez zuen txakur txikirik lortu; are gehiago, bere aurkako jazarpena zorroztu egin zen eta urte hartako azaroan kendu egin zioten kargua.

Irakasleak tinko jarraitu zuen ordea. Zor zizkioten soldatak jasotzeko eta beste lantoki batean zain egoteko zegokion eskubidea aldarrikatzen jarraitu zuen. Azkenean, 1929ko apirilean Instrukzio Publikoak Kirikiñoren erretiroa zela eta Bilbon hutsik geratutako plaza har zezala ebatzi zuen. Horrela galdu zuen, bada, Mikel Arrutzak hilabete batzuk lehenago lortutako lanpostua.

Andrazkoen indarra: Emakume Abertzale Batza

Katedraz aritu gara aurreko orrietan eta aipatu barik utzi dugu datu bat: alegia, Bilboko Institutuak izen eta egoitza berriak zituela 1926az geroztik. Udal agintariek Institutua Indautxu aldera eroatea eta Alfonso XIII izena jartzea erabaki zuten. Ikastetxearen lekualdaketa ez zen izan ia zazpi urte iraun zuen diktadura garaian hirian gertatu zen aldakuntza bakarra, ez horixe. Aurreko hamarkadetan gertatu zen bezalaxe, Bilboren hazkundeak eten barik jarraitzen zuen, bai biztanleriari bai hedadurari zegokienez.

Kontuan hartu behar da, bestalde, kinka politikoek sarritan ustekabeko onuradunak agerraraz ditzaketela. Primo de Riveraren estatu kolpeaz baliatu zirenen artean, adibidez, Bilboko Udala zegoen: urte luzeen ostean, Udalak aukera garbia ikusi zuen Deustu eta Begoñako errepublikak irensteko eta, jakina, ez zuen abagunea alferrik galdu. Horrela bada, 1925eko Urteberri egunetik aurrera, bi elizateek galdu egin zuten mendeetan zehar izandako berezko izaera administratibo eta politikoa.

Haztearekin batera hiriak egokitze lanei ekin behar izan zien. Hogeiko hamarkadan udal teknikariak buru-belarri sartu ziren hirigintza-azpiegituren berritze lanetan. Emaitza batzuk erraz antzemateko modukoak izan ziren: argindarra auzo askotara heldu zen, eta ordura arteko gas bidezko argiztapena ordezkatu zuen; kaleetako lurrezko zoladurak urritzen hasi ziren, galipotaren eta espaloietako harlauzen mesedetan; eguneroko bizitzan hain funtsezkoak diren ur bizia eta zarama-bilketa ere nabarmen hedatu ziren. Aldaketok, horiez gain, beste hainbat ohitura ere zipriztindu zituzten; jankerak, esaterako. Hori zela eta, lehenengo biderrez ikusi ahal izan ziren prakadun andrazkoak Bilboko bazterretan.

Berrikuntzak berrikuntza, behargin auzo askotan gauzek betiko antzera jarraitzen zuten. Orduko gizartea oso klasista zen eta klase-banaketa hori bizitzako arlo guztietan, kontu materialetan zein usadioetan, igartzen zen. Horren adibide ezin hobea dugu domeketako pasealekuarena. Asteko azken eguneko arratsaldeetan bilbotarrek Kale Nagusira jotzen zuten elkarri kontuak esatera

hankak astindu bitartean. Adinekoek zein nerabeek, sasoiko gizon-emakumeek zein umeek, denek zuten gustuko kale zabal eta luzea. Baina gizarte-klaseak ez ziren nahasten, ezta deskuiduan ere. Herri xehea Mazarredo zumardiaren eta Arrese Gozotegiaren arteko berrehun metro eskasetan ibiltzen zen gora eta behera. Burgesiako kideek, berriz, kale-tarte berean aireratzen zituzten euren ele dotoreak txokor finen kearekin nahasturik; hori bai, hamabost bat metro harago, hau da, aurreko espaloian. Arrese aldean, beraz, ikasle, jostun, bulegari, umezain, neskame eta enparauak biltzen ziren. Ondoren datorren elkarrizketa azken hauetako biren arteko berriketalditik jasotakoa da:

“ - Kaiso Mari, zer dion?

Oi, oi, Dolores, bien ¿y tu?

Aztu alzaiñ euskeraz?

Ezin pronunziatu diñat palabra bat tan siquiera en bascuence, del todo olvidado zaidan.

Ez dizkiñagu aditzeko guztiak aditu! Euskeraz aztu?

Qué quieres pues, necesidadeak ez diñ perdonatzen...”.

Aitortu beharrean gaude: bi neskameen solasa hogeita bost urte lehenago jaso zuen Azkuek,¹⁴ Kale Nagusikoa bezain klasista zen Areatzako pasealekuan. Egoerak, hala ere, bere horretan zirauen eta Bizkaiko herrietatik Bilbora mirabe joandako neska euskaldun askok galdu egiten zuten euskara *necesidadeak* bultzatuta. Egia esan, testuinguru hartan eta ezelako laguntza edota babes barik, gaitza zen benetan hizkuntzari eustea. Baziren, beti bezala, salbuespenak, hau da, hizkuntzari atxikimendu handia zioten neska gazteak. Horietako bat Mikel Arrutza euskaltzalearen etxean aritu zen neskame. Arrutzaren emazteak, Klotilde Sopelanak, ez zekien euskaraz, baina euren sei seme-alabek euskaraz egin zuten etxean ume-umetatik. Honelaxe kontatu digu euretako batek, Itziar Arrutzak alegia:

“Gure amak ez zekien euskaraz, eta Isabel Zuloaga neskamea, berriz, ez zen gauza ganorazko esaldi bat josteko gaztelaniaz. Horiek horrela, gurean egoera barregarriak sortzen ziren sarritan. Isabel hamasei urterekin etorri zen Zeanuriko Altzuste baserritik eta bai berak eta bai aitak euskaraz egiten euskuen beti. Gero Zamudioko neska bat etorri zen eta haregaz be beti egin gendun euskeraz”.

Baina, orokorrean, oso zaila egiten zen euskarari eustea. Are zailagoa اندrazkoen kasuan, ez baitzegoen hizkuntza landuz gainontzeko emakumeentzat eredu bezala jokatuko zuen erakarpen-gunerik. Bilboko hainbat andre gazte oso ondo jabetzen ziren egoeraz eta buelta zelan eman pentsatzen ziharduten ordurako. Txinparta bat baino ez zen falta, eta 1922ko martxoan heldu zen pindar hori, Ambrose V. Martin abertzale irlandarraren bisitarekin batera. Martinek, gure arte-

¹⁴ 1898-1-13ko *Euskalzale* astekarian, *Elkar ikuste bat; bi nezkats miraberen artean* artikulutxoan.

Igandeetako paseoan klase sozial bakoitzak ondo zehaztuta zeukan zein zen bere espaloia.

Argazkia: Bilbao en la memoria. Imágenes de anteaier.

an egon zen asteetan, hainbat hitzaldi eman zituen Irlandako gorabeheren gainean. Jendea erruz bildu zen hitzaldiotara; ez da harritzekoa, uharte berdearen zati handi batek independentzia eskuratu zuelako urtebete lehenago eta, ondorioz, gaia puri-purian baitzegoen. Beste gauza askoren artean, bere herriko *Cumann na mBan* emakume elkartearen berri eman zien bilbotarrei. Hurrengo asteetan gogor egin zuten lan Euzko Gaztedija inguruan zebiltzan hainbat emakumek; bai fin aritu ere, ondorioak, jarraian kontatuko dugunez, berehala ikusi baitziren.

1922ko maiatzaren 7an, aste batzuk lehenago osatutako batzorde antolatzaileak eratze-bilera batera deitu zituen Bilboko emakumeak. Bilera hartan jaino zen, beraz, Emakume Abertzale Batza. Bere betebeharrak ere orduantxe zehaztu zituzten: propaganda (soilik gizonezkoaren jardunak hartzen ez zituen esparruetan), ongintza, zerbitzu *afektiboak* eta hezkuntza. Eginbehar horiei erreparatuta erraz ondoriozta daiteke sasoi hartan andrazkoak bigarren mailako biztanleak zirela; boto eskubidea, adibidez, 1931ra arte ukatu zieten Espainian. Baina hezkuntzaren esparruan, astiro baina atzerapausorik egin barik, gero eta pisu espezifiko handiagoa hasi ziren irabazten.

Elkartearen egoitza Euzko Gaztedijaren berbera zen eta, urtero legez, 1922ko udazkenean bertan gazteen elkarteak eta emakumeenak, elkarlanean, euskara eskolak antolatu zituzten. Eskaintza ez zen alferrikakoa izan, ehun eta

hogeita hamalau umek zein helduk eman baitzuten izena. Ordutegia iluntzekoa zen, hots, arratsaldeko zazpietatik gaueko hamarretara, eta irakasle gehienak gizonezkoak ziren: lehenengo mailan Keperin Xemein, Manuel Iriondo eta Benito Escauriaga; bigarren mailan, berriz, Samuel Picaza eta Jose Errazti. Dena dela, emakumezkoak ere hasi ziren zegokien lekua hartzen; lehenengo mailako zazpietatik zortzietarako taldea, esate baterako, Petra Gandariasen eta Antonia Oxangurenen esku geratu zen.

Eskolena ez zen izan Emakume Abertzale Batzak eta Euzko Gaztedijak euskararen alde elkar harturik jorratu zuten arlo bakarra. Ohiko jarduerekin jarraitzeaz gain, ideia berriak ere etengabe mahairatzen ziren elkarte baten zein bestearen bileretan. Horietako bat euskaldunen orratzarena izan zen. Hiriak 120.000 biztanle baino gehiago zeuzkan ordurako eta, auzoetan jendeak betiko bizilagunak ezagutzen zituen arren, gero eta gehiago ziren bai hirira etorritako euskaldunak bai euskarara bildutako bilbotarrak. Beraz, *euzkeldun-orratza* nork bere burua euskaldun legez agerrarazteko tresna egokia bilakatu zen oso tarte laburrean.

Ikurrok Bidebarrietako lokaletan jarri ziren salgai 50 zentimoren truke eta baita berehala saldu ere; 1921eko urtarrilaren 20ko *Euzkadi*-n agertutako abisu batek zioen astebete baino ez zutela iraun. Albiste berean berriak egingo zituztela jakinarazten zen eta ez zen falta erosleentzako aholkurik: “Gaur bihar baino hobeto hasi zintek ez euskal-orratza erabiltzen. Baña erabillijaz bakarrik ez ase-tu: euskaldunakaz euskeraz baino ez itz egin beti”. Gerora EABn jardungo zuten hainbat emakume saltsa horren erdi-erdian ibili ziren, orratzok prestatzen, saltzen eta, jakina, erosten. Kale-girotze lanetan ere, batera aritu ziren zenbaitetan neska zein mutilak; 1922 eta 1923ko Agate Deuna eguneko abesbatzak, adibidez, oso jendetsuak izan ziren eta lortutako sosen zati bat euskararen aldeko kanpainetako gastuei aurre egiteko erabili zuten.

Izan ere, bi erakunde hauetako zuzendaritzetan euskaldunak nagusi ziren eta euren eragina nabarmena zen. Hona hemen datuak: Euzko Gaztedijan bederatzik lagunetik sei euskaldunak ziren; EABko zuzendaritzan, berriz, zazpitik bost. Zazpi horietako batek umetatik jaso zuen euskara, eta beste laurak hirian bertan ikasi zuten.

Gorago aipatu dugun Petra Gandarias zen horietako bat, eta, zuzendaritzako kide ziren Maria Jesus Ibaseta, Alike Aretxabaleta, Paulina Ramos eta Jesusa Fresnedo bezala, maistra ikasketak egin zituen Solokoetxeko Maistren Eskola Normalean. Zuzendaritzako gainontzeko bi kideak Pilar Egiraun eta Karmele Errazti *Etxakin* ziren. Azken horrek berba egin zuen 1922ko urriaren 15ean ikastaro eta eskolen hasiera ospatzeko Bidebarrietako lokalean egin zen ekitaldian. Karmelek bi multzotan aurkeztu zituen ikastaroak; batetik, prestakuntza profesionalari edo arlo artistikoaren lanketari begira antolatutakoak, hau da, meka-

Solokoetxeko Maistren Eskolatik andereño euskaltzale asko atera ziren. Euretako batzuk, adibidez ezkerretara ageri zaigun Sorne Untzueta, auzo-eskoletan aritu ziren beharrean.

Argazkia: Bidegileak- Sorne Untzueta.

nografia, takigrafia, eta musikakoak; bestetik, abertzaleen helburuak lortzeko bidea erraztuko zutenak: gorulari eta ezpata-dantzariak, nazionalismoari buruzko hitzaldiak, eta, bereziki, euskara eskolak. Jendea adoretzeko asmoz bere burua jarri zuen eredu bezala, Erraztik umetan ez baitzekien gaztelania baino. Hurrengo zapatuan *Aberri* astekariak oso-osorik argitaratu zuen euskara hutsan botatuko berbaldia. Hona hemen pasarteetako bat:

"Ikastola honetarako zuben ixenak emon dozuenok, ez uste ixan urte erditan edo urtebetian erdutiaz bakarrik naikua dozubela Euzkerea ikasteko. Ori baño gehiago balio dau Euzkerek, ain eraz ikasteko. Ez jaramonik egin, ba, Euzkerea ikasteraza dala esango dautzubenai.

Jayotzetik euzkeldun diranak eztakije zelako ogasun ederra dauken Euzkerea jakitiaz; baña neronek bai-dakit ogasun ori lortuteko zelako alegiñak egin biar-ixan dodazan: oregatik maitago dot nik Euzkerea, amaren magalian ikasi eben batzuk baño geyago.

(...) Ostera, baña, ez uste ixan Euzkerea ikasi-eziña dala, askok esaten dabenez. Euzkerea ikasteko abertzaletasuna bakarrik biar-da."

Jendea adoretzen lan mardula egin zuten EABko kideek. Baina ikasi nahi zutenak gero eta gehiago ziren eta irakasleak ez zeuden sobera. Gainera, Bidebarrietako euskara ikastaroena ez zen bete beharreko zulo bakarra. Izan ere,

hogeiko hamarkadaren hasieran herri erakundeak euskararen aldeko neurriak hartzen hasi ziren: Udalak arratseko euskara eskolak jarri zituen abian Erribera kaleko eta Indautxuko udal eskoletan, eta Aldundiak, bere aldetik, Auzuneetako Eskolak eratu zituen.

Eskola horiek landa inguruetan kokatzen ziren eta, horrenbestez, inguru euskaldunetara joan behar ziren irakasleei euskararen ezagutza eskatzen hasi zitzaizkien.¹⁵ Auzuneetako eskolak, neurri handi batean, 1902an sortutako Maistren Eskolak hornitu zituen irakaslez. Maistrak behar bezala prestatzeko hutsune handia zegoen baina: eskola gehienak inguru euskaldunetan zeuden arren,¹⁶ Solokoetxeko Eskolaren programazioan euskarak ez zeukan ezelako lekurik. Hutsuneaz jabetuta, Aldundiko Erri Irakaskintzearen Bazkintzeak (Heziketa Publikorako Batzordeak) 1918ko apirilaren 30ean Maistren Eskolan euskara katedra bat sortzea erabaki zuen. Plaza betetzeko lehiaketara bi abade baino ez ziren aurkeztu: Manuel Ortuzar eta Pablo Zamarripa. Epaimahaikoek Ortuzar aukeratu zuten eta abenduan borondatezko bertaratzea zeukaten eskolak ematen hasi zen.

1919-1920 ikasturte hasieran Ortuzarrek, osasun arazoak zirela-eta, lau hilabeteko lanuztea eskatu zuen. Nieves Gomeza Etxebarriak egin zion ordekoa. Manuelen osasunak ez zuen hoherantz egin, eta, azkenean, 1920an uko egin zion plazari "gaitz fisiko batek ezgaiturik". Beraz, Batzordekoek beste deialdi bat egin behar izan zuten gainean zeukaten ikasturteari aurre egiteko. Nieves Gomeza bera eta Dolores Naberan (frantses irakaslea Maistren Eskolan) aurkeztu ziren. Naberan jabetu zen plazaz 1920ko urriaren 15ean. Zorionekoa izan zen, urte horretan Aldundiak irakasleen soldata 2.500 pezetatik 3.000 pezetara igo baitzuen.

Geldoa baina etenik gabe, matrikulatuen kopurua gorantz joan zen urterik urte. Lehenengo bi ikasturteetan 34 ikaslek eman zuten izena; 1920-21ean, berriz, 38 izan ziren, eta hurrengo ikasturtean 47. Goi-mailetakoko datuak azken urtean baino ez ditugu aurkituko, hots, 1922-23an: 1. mailan 56 ikasle zeuden, 21 2.ean, 34 3.ean eta 23 4.ean. 134 neska gazte denetara; kontuan hartzeko moduko kopurua, inondik ere.

Diktaturak, behinik behin, gogoan izan zuen, eta baita neurriak hartu ere. Kataluniako Maistra Eskoletako katalan katedrekin egin zuen bezala, Bilbokoa ere galarazi egin zuen. 1923ko abenduan plazaratutako errege agiri batek debekatu egin zuen ikasketa planean ez zeuden ikasgaien irakaskuntza. Ondorioz, frantseseko eskolek salbatu zuten Dolores Naberan langabeziatik.

---

¹⁵ Jeltzaleek Aldundiaren kontrola galdu zutenean atzerapausoak gertatu ziren alor honetan.

¹⁶ Euretako asko Bilbotik oso hurran: Basaurin Ariz, Kareagagoikoa eta Etxerre; Barakaldon Kas-trexana; Galdakaon Bengoetxe eta Erletxe; Sondikan Izarza; Loiun, azkenik, Elotxelerrri eta Leuros.